

Antony Beevor

Stalingrad

Vertaald door
Bab Westerveld

Ambo | Amsterdam

Inhoud

LIJST VAN ILLUSTRATIES	7
LIJST VAN KAARTEN	10
WOORD VOORAF	11

DEEL EEN

'DE WERELD ZAL DE ADEM INHOUDEN'

1	Het tweesnijdend zwaard van Barbarossa	19
2	'Niets is onmogelijk voor de Duitse soldaat!'	28
3	'Trap de deur in en het hele verrotte bouwwerk stort in!'	37
4	Hitlers overmoed: de uitgestelde slag om Moskou	47

DEEL TWEE

BARBAROSSA HERHAALD

5	Generaal Paulus' eerste slag	67
6	'Hoeveel land heeft een man nodig?'	85
7	'Geen stap achteruit'	101
8	'De Wolga is bereikt!'	118

DEEL DRIE

'DE BESLISSENDE STAD'

9	'Tijd is bloed': de veldslagen van september	139
10	Rattenkrieg	161
11	Verraders en bondgenoten	181

12 Forten van puin en ijzer	202
13 Paulus' laatste aanval	222
14 'Alles voor het front!'	233

DEEL VIER
IN DE VAL BIJ ZJOEKOV

15 Operatie Uranus	251
16 Hitlers obsessie	277
17 'De vesting zonder dak'	289
18 ' <i>Der Manstein kommt!</i> '	302
19 Kerst op z'n Duits	321

DEEL VIJF
DE OVERWINNING OP HET ZESDE LEGER

20 De luchtbrug	343
21 'Capitulatie uitgesloten'	362
22 'Een Duitse veldmaarschalk pleegt geen zelfmoord met een nagelschaartje!'	383
23 'Niet meer dansen! Stalingrad is gevallen'	404
24 De stad des doods	414
25 Het Zwaard van Stalingrad	426

APPENDIX A	440
Duitse en sovjetslagorde, 19 november 1942	

APPENDIX B	444
Het statistisch debat: de sterkte van het Zesde Leger in de <i>Kessel</i>	

BRONNEN	445
---------	-----

VERWIJZINGEN	447
--------------	-----

LITERATUUR	471
------------	-----

REGISTER	477
----------	-----

Woord vooraf

‘Rusland is met het verstand niet te begrijpen,’ meende de dichter Tjoet-sjev. De volle omvang van de slag om Stalingrad is niet te vatten met een traditioneel onderzoek. Een zuiver militaire studie van zo’n titanenstrijd kan geen goed beeld van de werkelijkheid geven, evenmin als Hitlers kaarten in zijn Rastenburger *Wolfsschanze* dat kunnen. Daar zat hij opgesloten in een fantasiewereld, ver van het lijden van zijn soldaten.

Dit boek wil, binnen het bestek van een conventioneel historisch verslag, aan de hand van talloze nieuwe bronnen – met name uit Russische archieven – de ervaringen tonen van de troepen aan beide zijden. De verscheidenheid van de bronnen is van groot belang voor de juiste weergave van de ongekende aard van de gevechten en de uitwerking daarvan op soldaten en burgers die erin gevangen zaten en die de hoop eraan te kunnen ontsnappen met de dag zagen afnemen.

Die bronnen zijn oorlogsdagboeken, rapporten van aalmoezeniers, persoonlijke verslagen, brieven, verhoren van Duitse en andere gevangenen door de NKVD (het Volkscommissariaat voor Binnenlandse Zaken, ofwel de veiligheidsdienst), persoonlijke dagboeken en interviews met betrokkenen. De gedetailleerde rapporten van het front in Stalingrad in het centraal archief van het Russische ministerie van Defensie in Podolsk, gericht aan Aleksandr Sjtsjebakov, hoofd van de Politieke Afdeling van het Rode Leger in Moskou, vormen een rijke bron. Ze beschrijven niet alleen heldendaden maar ook ‘buitengewone gebeurtenissen’ (de eufemistische aanduiding voor verraderlijk gedrag), zoals desertie, overlopen naar de vijand, lafheid, incompetentie, zelfverwonding, ‘antisovjetagitatie’ en zelfs dronkenschap. In Stalingrad executeerden de sovjetautoriteiten ongeveer 13.500 eigen soldaten, qua aantal een volledige divisie. De grootste uitdaging was, zo besepte ik al spoedig, het afzetten van de

oprechte zelfopoffering van zoveel soldaten van het Rode Leger tegen het bijzonder brute optreden tegen weifelmoedigen door speciale eenheden van de NKVD (die kort daarop werden ondergebracht in de Smersj, de contraspionage).

De haast onvoorstelbare meedogenloosheid van het sovjetsysteem verklaart maar voor een deel waarom zoveel soldaten van het Rode Leger aan Duitse kant zijn gaan vechten. De divisies van het Duitse Zesde Leger telden in de frontlijn bij Stalingrad vijftigduizend sovjetburgers in Duits uniform. Sommigen waren op brute wijze, door uithongering in de gevangenkampen, gedwongen dienst te nemen, anderen gingen vrijwillig. Duitse rapporten getuigen van de moed en trouw van deze 'Hilfswilliger' (*Hilfswilliger*) tijdens de gevechten tegen hun eigen landslieden. Onnodig te vermelden dat de achterdocht van Beria's NKVD krankzinnige proporties aannam toen die de omvang van de ontrouw ontdekte.

Het onderwerp is tot op de dag van vandaag taboe in Rusland. Een infanteriekolonel met wie ik, op weg naar Volgograd (het vroegere Stalingrad), een slaapcoupé deelde, weigerde eerst te geloven dat een Rus een Duits uniform aangetrokken kon hebben. Hij liet zich pas overtuigen toen ik hem vertelde over de retourrantsoenen van het Zesde Leger in de Duitse archieven. Voor een man die Stalin kennelijk vervloekte om zijn zuiveringen in het Rode Leger, was zijn reactie interessant. 'Het waren geen Russen meer,' zei hij kalm. Zijn commentaar kwam bijna letterlijk overeen met wat vijftig jaar daarvoor van het front bij Stalingrad bij Sjtsjerbakov werd gerapporteerd over 'voormalige Russen'. De gevoelens over de Grote Patriottische Oorlog zijn nog even onverzoenlijk als destijds.

De hele geschiedenis van waanzin, meedogenloosheid en tragedie is op onverwachte wijze onthullend. Aan Duitse kant ligt het meest frappante aspect niet in het in Duitsland nog steeds fel gevoerde politieke debat over het aandeel van de Wehrmacht in oorlogsmisdaden, maar in de verwarring van oorzaak en gevolg, met name in de verwarring tussen politieke overtuiging en de consequenties daarvan. Moreel zaten de Duitse troepen in Rusland – zoals uit talloze brieven uit Stalingrad blijkt – volledig aan de grond. Het doel, de Slaven te onderwerpen en Europa te behoeden voor het bolsjewisme door een preventieve slag, bleek, op z'n zachtst gezegd, contraproductief. Tot op de dag van vandaag zien veel Duitse overlevenden de slag om Stalingrad als een slimme valstrik

waarin de sovjets hen gelokt hadden door zich doelbewust tot daar terug te trekken. Ze zien zichzelf dus niet als aanstichters van deze catastrofe maar veeleer als slachtoffers.

Eén ding staat echter buiten kijf. De slag om Stalingrad blijft een ideologisch zo beladen en symbolisch zo belangrijk thema dat het laatste woord daarover ook de komende jaren nog niet zal zijn gezegd.

Heel wat tijd die besteed is aan research voor dit boek zou zijn verdaan en waardevolle kansen zouden gemist zijn zonder de hulp en suggesties van archivarissen en bibliothecarissen. Ik dank in het bijzonder: mevrouw Irina Renz van de Bibliothek für Zeitgeschichte te Stuttgart, de heer Meyer en mevrouw Ehrhardt van het Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg, mevrouw Stang en andere medewerkers van de bibliotheek van het Militärgeschichtliches Forschungsamt te Potsdam, Valeri Michailovitsj Roemjantsjev van het Historisch Archief en het Militair Herdenkingscentrum van het Russische ministerie van Defensie in Podolsk en de staf van het Centraal Archief van datzelfde ministerie, dr. Kiril Michailovitsj Andersen, directeur van het Russische Centrum voor Behoud en Bestudering van Documenten van Eigentijdse Geschiedenis te Moskou, dr. Natalja Borisovna Volkova, directrice van het Russische Staatsarchief voor Literatuur en Kunsten, en dr. Dina Nikolajevna Nohotovitsj van het Staatsarchief van de Russische Federatie.

Van onschatbare waarde was de medewerking van dr. Detlef Vogel te Freiburg, die mij aan het begin van mijn onderzoek op velerlei wijze te hulp kwam en mij zijn collectie publicaties van Duitse en Oostenrijkse veteranen, *Stalingradbünde*, ter beschikking stelde. Dr. Alexander Friedrich Paulus gaf me toestemming de documenten van zijn grootvader, generaal-veldmaarschalk Friedrich Paulus, in te zien en verschaft me kopieën van familiebijdragen aan dit onderwerp. Prof. dr. Hans Girgensohn, patholoog van het Zesde Leger in de *Kessel*, de omsingeling van Stalingrad, gaf geduldig en gedetailleerd uitleg van zijn werk en bevindingen aldaar, en de achtergrond van de dood van verslagen Duitse soldaten ten gevolge van honger, kou en spanning. Ben Shepherd gaf uitleg over recent onderzoek naar stress op het slagveld in de tweede wereldoorlog. Ik ben ook Kurt Graf von Schweinitz heel erkentelijk voor zijn opmerkingen over de beoogde en gevolgde strategieën rond Stalingrad en voor zijn commentaar op de betekenis van de

militaire terminologie die in november 1942 in de communicatie werd gebruikt.

Voor adviezen over Russische bronnen en andere suggesties heb ik veel te danken aan dr. Catherine Andrejev, prof. Anatoli Aleksandrovitsj Tjernobajev, prof. John Erickson, dr. Viktor Gorbarev, Jon Halliday, kolonel Lemar Ivanovitsj Maksimov van de Historische Afdeling van het Russische ministerie van Defensie, en Joeri Ovzianko. Ik heb ook veel te danken aan de mensen die mij, in Duitsland en in Rusland, in contact brachten met overlevenden van de slag om Stalingrad of mij in deze landen hielpen en terzijde stonden: Chris Alexander, Leopold Graf von Bismarck, Andrew Gimson, majoor Joachim Freiherr von Maltzan, Chleb en Harriet Sjestakov, dr. Marie-Christine Gräfin von Stauffenberg en Christiane van der Velde.

In Volgograd had ik veel steun en hulp van dr. Raisa Maratovna Petroenjoeva, conrectrix van de Universiteit van Volgograd, en haar collega's, prof. Nadezjda Vasilevna Doelina, hoofd van de vakgroep Historische en Culturele Wetenschappen, Galina Borisovna van de Historische Faculteit, Boris Nikolajevitsj Oelko, directeur van het Universiteitsmuseum, Nikolaj Stepanovitsj Fjodortov, de directeur van het districtsc comité van oorlogsveteranen te Volgograd, en luitenant-kolonel Gennadi Vasiljevitsj Pavlov.

De vertalingen uit het Russisch zijn gemaakt door dr. Galja Vinogradova en Ljoebov Vinogradova, wier assistentie bij de onderhandelingen over toegang tot archieven het toonbeeld waren van ervaren diplomatie, vasthoudendheid en een goed humeur. Hun bijdrage, nog afgezien van hun vriendschap, heeft het hele project een ander gezicht gegeven.

Mijn dank gaat uit naar alle betrokkenen en ooggetuigen die bereid waren zo veel tijd en moeite te geven om het verleden weer op te rakelen. Enkelen van hen gaven me ongepubliceerde manuscripten, brieven en dagboeken ter inzage. Hun namen – drie van hen verkozen niet genoemd te worden – staan bij de bronnen, na de appendices.

Dit boek zou niet tot stand gekomen zijn zonder Eleo Gordon van Penguin, wiens idee het was, Peter Mayer in de Verenigde Staten en Hans Ewald Dede in Duitsland, wier steun en enthousiasme voor het project vanaf het eerste begin het onderzoek mogelijk maakte. Ik voel me bijzonder bevoorrecht met Andrew Nurnberg als mijn literair agent, adviseur en vriend.

Woord vooraf

Mijn grootste dank gaat als altijd uit naar Artemis Cooper, mijn vrouw en eerste toeverlaat als redactrice, die me gedurende de maanden in het buitenland zo behulpzaam was terwijl ze zelf meer dan genoeg werk had.

Deel een

'DE WERELD ZAL DE ADEM INHOUDEN'

HOOFDSTUK I

Het tweesnijdend zwaard van Barbarossa

Zaterdag 21 juni 1941 was een prachtige zomerochtend. Veel Berlijners namen de trein naar Potsdam voor een dagje in het park van slot Sanssouci. Anderen gingen zwemmen bij het strand van de Wannsee of de Nikolassee. In de cafés had het uitgebreide repertoire moppen over de vlucht van Rudolf Hess naar Schotland plaats gemaakt voor verhalen over een dreigende inval van de Sovjet-Unie. Anderen, bang voor een nog grotere oorlog, vestigden hun hoop op het idee dat Stalin op het laatste moment de Oekraïne aan Duitsland zou afstaan.

In de sovjetambassade aan Unter den Linden was het personeel op zijn post. Een dringende boodschap van Moskou vroeg 'een gewichtige opheldering' voor de enorme troepenbewegingen langs de grenzen, van de Oostzee tot aan de Zwarte Zee. Valentin Berezjkov, eerste secretaris en chef-tolk, belde het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Wilhelmstrasse om een afspraak te maken. Hij kreeg te horen dat rijksminister Joachim von Ribbentrop niet in de stad was en dat staatssecretaris Freiherr von Weizsäcker telefonisch niet bereikbaar was. In de loop van de ochtend kwamen uit Moskou steeds dringender verzoeken om nieuws. In het Kremlin heerste een sfeer van onderdrukte hysterie toen de Duitse bedoelingen steeds duidelijker werden, gevoegd bij de meer dan tachtig waarschuwingen die de afgelopen acht maanden waren binnengekomen. Zojuist had de plaatsvervangend chef van de NKVD gerapporteerd dat vliegtuigen de afgelopen dag niet minder dan '39 maal de grenzen van de USSR hadden geschonden'. De Wehrmacht was volstrekt schaamteloos bij haar voorbereidingen. Maar deze openlijkheid scheen in het kronkelig brein van Stalin juist een bevestiging dat dit deel uitmaakte van Hitlers plan om meer concessies af te dwingen.

De sovjetambassadeur in Berlijn, Vladimir Dekanozov, deelde Stalins

mening dat het slechts een desinformatiecampagne was, waarmee oorspronkelijk de Britten waren begonnen. Hij verwierp zelfs het rapport van zijn eigen militair attaché waarin stond dat aan de grens 180 divisies stonden opgesteld. Dekanozov, net als Lavrenti Beria een Georgiër en diens protégé, bekleedde een hoge functie bij de NKVD. Op Buitenlandse Zaken reikte zijn ervaring niet veel verder dan het verhoren en wegzuiveren van meer ervaren diplomaten. Al durfden andere leden van de missie hun mening niet zo duidelijk te uiten, ze twijfelden niet aan Hitlers plannen voor een invasie. Ze hadden zelfs de drukproeven doorgestuurd van een voor invasietroepen bestemde taalgids. De gids, die in het geheim bij het sovjetconsulaat was bezorgd door een communistische Duitse drukker, bevatte nuttige uitdrukkingen in het Russisch, zoals: 'Geef je over!', 'Handen omhoog!', 'Waar is de voorzitter van de kolchoz?', 'Ben je een communist?' en 'Ik schiet!'

Berezjkovs herhaalde telefoontjes naar de Wilhelmstrasse werden beantwoord met de woorden: 'Von Ribbentrop is er niet en niemand weet wanneer hij terugkomt.' Rond het middaguur probeerde hij het bij een andere functionaris, het hoofd van de Politieke Afdeling. 'Ik denk dat er iets gaande is in het hoofdkwartier van de Führer. Daar is iedereen hoogstwaarschijnlijk.' Maar de minister van Buitenlandse Zaken was Berlijn niet uit. Von Ribbentrop was bezig met het opstellen van instructies voor de Duitse ambassade in Moskou. Het opschrift luidde: 'Dringend! Staatsgeheim!' De volgende morgen vroeg, ongeveer twee uur na het begin van de invasie, moest de ambassadeur, Friedrich Werner graaf von der Schulenburg, de sovjetregering een lijst met grieven overbrengen die als voorwendsel moesten dienen.

Toen het die zaterdag avond werd in Berlijn, werden de boodschappen uit Moskou steeds doller. Berezjkov belde om het halfuur naar de Wilhelmstrasse. Nog altijd wilde geen enkele hoge functionaris hem te woord staan. Vanuit het open raam van zijn bureau kon hij de ouderwetse 'Schutzmann'-helmen zien van de politie die de ambassade bewaakte. Verderop maakten Berlijners hun zaterdagavondwandeling over Unter den Linden. De tegenstelling tussen oorlog en vrede gaf een verbijsterend gevoel van onwerkelijkheid. De sneltrein Berlijn–Moskou zou weldra de wachtende Duitse legers passeren en de grens oversteken alsof er niets aan de hand was.

In Moskou ontbood Vjatsjeslav Molotov, de sovjetminister van Buitenlandse Zaken, graaf von der Schulenburg op het Kremlin. Nadat hij op de ambassade had toegezien op de vernietiging van de geheime documenten, ging de Duitse ambassadeur naar de ontmoeting die om 21.30 uur was vastgesteld. Geconfronteerd met de bewijzen van de Duitse voorbereidingen gaf hij niet toe dat er een invasie ophanden was. Hij uitte eenvoudig zijn verwondering dat de Sovjet-Unie de situatie niet begreep en weigerde vragen te beantwoorden alvorens Berlijn geconsulteerd te hebben.

Von der Schulenburg, diplomaat uit de oude school en adept van Bismarcks dictum dat Duitsland nooit oorlog moest voeren tegen Rusland, had alle reden verbaasd te zijn over de onwetendheid in het Kremlin. Ruim twee weken eerder had hij Dekanozov, toen terug in Moskou, uitgenodigd voor een informele lunch en hem gewaarschuwd voor de plannen van Hitler. De oude graaf voelde zich kennelijk ontslagen van elke loyaliteit jegens het nazi-regime nadat de Führer glashard had gelogen en beweerde dat hij geen plannen in zijn schild voerde tegen Rusland.* Maar Dekanozov was verbaasd over de onthulling en vermoedde een valstrik. Stalin reageerde al net zo en viel uit tegen het politbureau: 'De desinformatie heeft nu het ambassadeursniveau bereikt!' Hij was ervan overtuigd dat de meeste signalen '*Angliskaja provokatsija*' waren, intriges van Winston Churchill, de aartsvijand van de Sovjet-Unie, die een oorlog tussen Duitsland en Rusland wilde ontketenen. Sinds de vlucht van Hess naar Schotland had de samenzwering in zijn geest nog gecompliceerder vormen aangenomen.

Stalin, die tot zaterdagmiddag geweigerd had de mogelijkheid van een invasie te accepteren, was nog steeds als de dood voor een provocatie van Hitler. Goebbels vergeleek hem, niet ten onrechte, met een konijn dat gehypnotiseerd wordt door een slang. Rapporten van grenswachten maakten keer op keer melding van tankmotoren die in de bossen over de grens warm draaiden, Duitse genietroepen die bruggen bouwden over rivieren en prikkeldraadversperringen opruimden voor hun stellingen.

* Uiteindelijk haalde Hitler zijn gram. Von der Schulenburg, in juli 1944 door de samenzweerdere gekozen tot minister van Buitenlandse Zaken na de voorgenomen aanslag in Rastenburg, werd op 10 november van dat jaar door de nazi's opgehangen.

De commandant van het militair district Kiev waarschuwde dat het begin van de oorlog een kwestie van uren was. Er kwamen rapporten binnen dat in de Oostzeehavens Duitse schepen plots het laden hadden gestaakt en huiswaarts voeren. Maar Stalin, de totalitaire dictator, kon zich niet neerleggen bij de gedachte dat er gebeurtenissen buiten hem om konden plaatsvinden.

Die avond gaf Stalin, na lange discussie in zijn werkkamer met de hoogste commandanten van het Rode Leger, zijn fiat aan een noodsignaal in code aan de hoofdkwartieren van alle militaire districten in het westen. 'In de loop van 22–23 juni 1941 zijn verrassingsaanvallen door de Duitsers mogelijk aan de fronten van de militaire districten Leningrad, Oostzee, westgrens, Kiev en Odessa. Het is niet de taak van onze troepen te reageren op provocaties die tot grote complicaties kunnen leiden. Intussen moeten de troepen volledig gevechtsklaar zijn om een mogelijke verrassingsaanval van de Duitsers en hun bondgenoten te weerstaan.' De marine en enkele officieren in het Rode Leger hadden Stalins orders tegen mobilisatie domweg genegeerd. Maar voor veel eenheden kwam het noodsignaal, dat pas na middernacht uitging, te laat.

In Berlijn had Berezjkov 's avonds de hoop al laten varen om tot von Ribbentrops bureau door te dringen. Rond drie uur in de ochtend rinkelde plotseling de telefoon. Een onbekende stem kondigde aan: 'Rijksminister von Ribbentrop verwacht de sovjetvertegenwoordigers op het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Wilhelmstrasse.' Het wekken van de ambassadeur en het bestellen van een auto zou tijd vergen, legde Berezjkov uit.

'De auto van de rijksminister staat al gereed voor uw ambassade. De minister verwacht de sovjetvertegenwoordigers zonder uitstel.'

Voor de ambassade troffen Dekanozov en Berezjkov bij het trottoir de wachtende zwarte limousine aan. Een geüniformeerde beambte van het ministerie stond bij het portier en voorin naast de chauffeur zat een SS-officier. Onder het rijden viel het Berezjkov op dat achter de Brandenburger Tor de zonsopgang de hemel boven de bomen van de Tiergarten al in gloed zette. Het was de ochtend van de langste dag van het jaar.

Toen ze de Wilhelmstrasse bereikten, zagen ze buiten een mensenmenigte. De ingang van het ministerie met zijn smeedijzeren luifel was voor de pers in de schijnwerpers gezet. Fotografen omringden de twee

sovjetdiplomaten en verblindden hen even met hun flitslampen. Deze onverwachte ontvangst deed Berezjkov het ergste vrezen, maar Dekanozovs illusie dat er vrede heerste tussen Duitsland en Rusland, scheen ongeschokt.

De sovjetambassadeur, 'nauwelijks een meter vijftig groot, met een kleine haakneus en een paar slierten zwart haar over de kale schedel geplakt', was geen imposante gestalte. Toen Hitler hem voor het eerst ontving, had de Führer hem laten flankeren door twee van zijn langste SS-wachten om het contrast te versterken. Toch was deze nietige Georgiër gevaarlijk voor wie hij in zijn macht had. Hij stond bekend als 'de beul van Bakoe' vanwege zijn repressieve optreden in de Kaukasus na de Russische burgeroorlog. In de kelder van de Berlijnse ambassade had hij zelfs een martelkamer en executieplaats laten bouwen om af te rekenen met vermeende verraders in de sovjetgemeenschap.

In afwachting van hun komst ijsbeerde von Ribbentrop 'als een gekooid beest' door zijn werkkamer. Geen spoor van zijn 'voorkomen van de staatsman dat hij voor bijzondere gelegenheden bewaarde'.

'De Führer heeft volkomen gelijk dat we Rusland moeten aanvallen,' bleef hij herhalen, alsof hij zichzelf wilde overtuigen. 'De Russen zelf zouden ons stellig aanvallen als wij het niet deden.' Zijn ondergeschikten waren overtuigd dat hij het vooruitzicht niet aan kon: wat hij zag als zijn grootste prestatie, het Molotov-von Ribbentrop-pact, werd tenietgedaan. Misschien begon hij te beseffen dat Hitlers roekeloze gok zou uitlopen op de grootste ramp uit de geschiedenis.

De twee sovjetvertegenwoordigers werden binnengeleid in de enorme werkkamer van de minister. Een uitgestrekte parketvloer, geflankeerd door bronzen beeldjes op hun voetstuk, voerde naar een bureau aan het andere einde. Dichterbij gekomen schrok Berezjkov van von Ribbentrops verschijning. 'Zijn gezicht was vuurrood en gezwollen, zijn blik glazig en opgewonden.' Hij vroeg zich af of hij gedronken had.

Na het uiterst plichtmatig handenschudden leidde von Ribbentrop hen naar een tafel terzijde waar ze plaats namen. Dekanozov begon een verklaring voor te lezen waarin de Duitse regering om garanties werd gevraagd, maar von Ribbentrop onderbrak hem met de mededeling dat ze om heel andere redenen waren uitgenodigd. Hakkelend kwam hij tot een soort oorlogsverklaring, hoewel dat woord nooit werd gebruikt. 'De vijandige houding van de sovjetregering jegens Duitsland en de ernstige

bedreiging die Russische troepenconcentraties aan de Duitse oostgrens vormen, dwingen het Rijk tot militaire tegenmaatregelen.' Von Ribbentrop verviel enige malen in herhaling en beschuldigde de Sovjet-Unie van verschillende zaken zoals militaire schending van het Duitse territorium. Ineens drong het tot Berezjkov door dat de Wehrmacht al begonnen was met de invasie. De rijksminister stond abrupt op. Hij overhandigde de volledige tekst van Hitlers memorandum aan Stalins sprakeloze ambassadeur. 'De Führer heeft mij opgedragen u officieel van deze defensieve maatregelen in kennis te stellen.'

Dekanozov stond ook op. Hij reikte maar net tot von Ribbentrops schouder. Toen drong de betekenis tot hem door. 'U zult spijt krijgen van deze beledigende, provocerende, beestachtige aanval op de Sovjet-Unie. Daar zult u zwaar voor boeten!' Hij draaide zich om en liep achter Berezjkov naar de deur. Von Ribbentrop haastte zich achter hem aan. 'Vertel in Moskou,' fluisterde hij, 'dat ik tegen de aanval was.'

Het was intussen licht geworden toen Dekanozov en Berezjkov in de limousine stapten voor de korte rit terug naar de ambassade. Op Unter den Linden ontdekten ze dat een detachement SS-troepen al een cordon om het blok had gevormd. Binnen, waar het personeel op hun terugkeer wachtte, werd hun verteld dat alle telefoonlijnen waren afgesneden. Ze stemden de radio af op een Russische zender. In Moskou was het een uur later dan in Berlijn, dus daar was het zes uur in de ochtend. De nieuwsuitzending meldde tot hun verbazing en verbijstering alleen hogere productiecijfers van de sovjetindustrie en -landbouw. Dit werd gevolgd door de ochtendgymnastiek. Geen woord over de Duitse invasie. Beambten van NKVD en GROe (militaire inlichtingendienst) haastten zich naar de bovenste etage, de geheime afdeling met gepantserde stalen deuren en stalen luiken voor de ramen. Geheime documenten verdwenen in de speciale verbrandingsovens die daar voor noodgevallen stonden.

In de Russische hoofdstad was de luchtverdediging gealarmeerd maar het merendeel van de bevolking had nog geen idee van wat er gaande was. Leden van de nomenklatoera die in hun bureaus werden ontboden, voelden zich verlamd door het gebrek aan leiding. Stalin had niet gesproken. Er was geen grens aangegeven tussen 'provocatie' en een complete oorlog, en niemand wist wat er aan het front gebeurde. De

verbindingen waren bezweken onder de overbelasting.

Zelfs de meest fanatieke optimist in het Kremlin zag zijn hoop vervlogen. Om 3.15 uur berichtte de commandant van de Zwarte-Zeevloot een Duitse bomaanval op de marinebasis van Sebastopol. Dat moest officieren van de sovjetmarine wel doen denken aan de Japanse verrassingsaanval op Port Arthur in 1904. Georgi Malenkov, een van Stalins naaste medewerkers, weigerde de woorden van admiraal Nikolaj Koeznetsov te geloven en belde daarom privé nogmaals om na te gaan of het een truc was van de officieren om Stalin te manipuleren. Om 4.30 uur, twee uur na het begin van de aanval aan de westgrens, had von der Schulenburg de oorlogsverklaring van nazi-Duitsland aan Molotov overhandigd. Volgens een van de aanwezigen had de oude ambassadeur met tranen in de ogen van woede gesproken en eraan toegevoegd dat hij persoonlijk vond dat de beslissing van Hitler waanzinnig was. Toen haastte Molotov zich naar Stalins bureau, waar het politbureau vergaderde. Bij het horen van het nieuws zakte Stalin naar verluidt in zijn stoel en zweeg. De reeks van bezeten misrekeningen leverde veel stof voor bittere overpeinzing. De leider die zo befaamd was om zijn meedogenloze trucs, was in de kuil gevallen die hij voor de ander had gegraven.

Het nieuws van het front was de eerste paar dagen zo catastrofaal dat Stalin, een bullebak met een flinke portie lafheid, Beria en Molotov ontbood voor geheim overleg. Moesten ze tot elke prijs een vernederende vrede met Hitler sluiten, net als in 1918 in Brest-Litovsk? Ze konden grote delen van de Oekraïne, Wit-Rusland en de Baltische staten opgeven. De Bulgaarse ambassadeur, Ivan Stamenov, werd later op het Kremlin ontboden. Molotov vroeg hem te bemiddelen, maar tot ieders verbazing weigerde hij. 'Al trekt u zich terug tot de Oeral,' antwoordde hij, 'uiteindelijk zult u toch winnen.'

De overgrote meerderheid van de bevolking in het binnenland had geen weet van de ramp die over hun land was gekomen. Zoals meestal op een rustdag lag het centrum van Moskou er verlaten bij. Admiraal Koeznetsov, stafchef van de marine, overdacht in zijn auto op weg naar het Kremlin het vredig tafereel. De bevolking van de hoofdstad 'wist nog niet dat aan de grenzen een brand woedde en dat onze voorste linies al in zware gevechten gewikkeld waren'.

Tenslotte kwam in de middag van 22 juni de stem van Molotov, niet

van Stalin, uit de radio. 'Vandaag, om 4.00 uur in de ochtend, zijn Duitse troepen ons land binnengevallen, zonder enige aanspraak op de Sovjet-Unie en zonder oorlogsverklaring.' Zijn verklaring bevatte weinig details. 'Onze zaak is rechtvaardig,' zei hij houterig. 'De vijand zal verslagen worden. Wij zullen zegevieren.'

Molotovs woordkeus was ongeïnspireerd en zijn voordracht klunzig, maar zijn boodschap veroorzaakte in de Sovjet-Unie alom hevig beroering. De stad Stalingrad aan de Wolga lag weliswaar ver van het strijdtoneel, maar de schok werd er daarom niet minder hevig gevoeld. 'Het was alsof er een bom uit de lucht was komen vallen, zo erg was het,' herinnerde zich een jonge studente. Ze meldde zich terstond vrijwillig als verpleegster. Haar vrienden, vooral leden van de Komsomol (Communistische Bond voor de Jeugd) gingen collecteren voor de oorlogsinspanningen.

Reservisten wachtten niet op een mobilisatiebevel, maar meldden zich onmiddellijk. Binnen een halfuur na Molotovs toespraak ging reservist Viktor Gontsjarov van huis op weg naar het meldpunt, samen met zijn oude vader die, vermoedde hij, meeging om afscheid te nemen: zijn vrouw, die in de tramremise van Stalingrad werkte, kon niet terugkomen om afscheid te nemen. Hij had geen idee dat zijn vader, een 81-jarige kozak die 'in vier oorlogen had gevochten', mee wilde gaan als vrijwilliger. De oude Gontsjarov was woedend toen hij in het centrum werd afgewezen.

Op de Technische Universiteit van Stalingrad, vlak bij de grote tractorenfabriek, hingen studenten een grote landkaart aan de wand, klaar om met vlaggetjes de opmars van het Rode Leger in Duitsland aan te geven. 'We dachten,' zei een van hen, 'dat we met één geweldige slag de vijand zouden verpletteren.' De talloze berichten over de tankproductie en prestaties in de luchtvaart hadden hen overtuigd van de enorme industriële en militaire overmacht van de Sovjet-Unie. De beelden hadden des te meer indruk gemaakt omdat het land nog tot voor kort op technologisch gebied een grote achterstand had. Bovendien leek de binnenlandse almacht van het stalinistische systeem onkwetsbaar voor wie daarin leefde. 'De propaganda viel in vruchtbare aarde,' bekende een andere student in Stalingrad. 'We hadden allemaal dat machtige beeld van de sovjetstaat en daarmee van de onoverwinnelijkheid van het land.' Geen van hen kon zich een beeld vormen van het lot dat de Sovjet-Unie

Het tweesnijdend zwaard van Barbarossa

wachtte, en nog minder van wat de modelstad Stalingrad, met haar machinefabrieken, stadsparken en grote witte flatgebouwen met uitzicht op de brede Wolga, te wachten stond.